

Eliáš, Jan O.

Minoritský klášter v Brně (Stavebně historický průzkum)

Archaeologia historica. 1986, vol. 11, iss. [1], pp. 313-319

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139632>

Access Date: 06. 12. 2024

Version: 20241004

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Minoritský klášter v Brně

(Stavebně historický průzkum)

JAN O. ELIÁŠ

Stavební soubor minoritského kláštera v Brně je situován při východním okraji historického jádra města, a to jako podstatná součást bloku, vymezeného ulicemi Jánskou, Minoritskou, Orlí a Měninskou. Pomineme-li sakrální stavby stavebního souboru, totiž klášterní kostel sv. Janů a Loretu se Svatými schody, které si zaslouží být předmětem samostatného podrobného stavebně historického a architektonického rozboru, skládá se vlastní klášter na jihu kostela ze dvou bezprostředně na sebe navazujících budov, tzv. velké a malé kvadratury, dále z přístavku sakristie a knihovny na jihu kostelního presbytáře a ze samotného bývalého hostinského domu v Orlí ulici.¹ Jednopatrová budova velké kvadratury s ambitem a budova malé kvadratury na sebe navazují společným trojtraktovým příčným křídlem. Ostatní tři křídla velké kvadratury, obkličující lehce obdélný vnitřní dvůr, jsou podélnými dvojtraktů, při čemž dispoziční nepravidelnost západního křídla způsobuje přizpůsobení se uliční čáře. Rovněž ostatní tři křídla tzv. malé kvadratury kolem lichoběžníkového vnitřního dvorku jsou dvojtraktová, jižní z nich opět mírně nepravidelné. Někdejší hostinský dům v Orlí ulici pak představuje pravidelný dvojtrakt obdélného půdorysu.

Příchod minoritů do Brna a založení jejich zdejšího kláštera souvisí s procesem konstitutování Brna jako středověkého města, který vrcholil ve 30. letech 13. století přeměnou chronologicky předměstských vsí a dalšího více méně rozptýleného osídlení v kompaktní hrazený městský organismus. Ostatně ne náhodou se minorité řadí ke kazatelským řádům, jež se považují za typicky městské. Podle staré klášterní tradice zachycené v mladší domácí kronice, či přesněji v klášterní pamětní knize a análech z první poloviny 18. století, byl zakladatelem brněnského kláštera předek moravského panského rodu Boskoviců, Jan Velen. Založil jej údajně roku 1230, přičemž se tomuto založení mělo o dva roky později dostat konfirmace od krále Václava I. Jan Velen minoritům věnoval pozemek – snad se svým dvorcem – rozkládající se v místech dnešního kláštera. Právě se, že jim na něm dal postavit kostelík zasvěcený sv. Janu Křtiteli a malý konvent, do něhož hned téhož roku uvedl mnichy.² Rychlost, s jakou se tak stalo, nenechává na pochybách, že v případě tohoto konventu muselo jít zatím o stavebně nenáročný provizorium. Ve 40. letech 13. století se vnitřní poměry kláštera již ustálily natolik, že v září 1244 se v jeho zdech mohla sejít řádová provinciální kapitula.³

Pokračující stavební činnost minoritů v Brně dokládají odpustky, jež roku 1251 povolil papež Inocenc IV. pro ty věřící, kteří přispějí na stavbu klášterního kostela sv. Jana Křtitele.⁴ O tři roky později týž papež zmocnil ještě brněnské minority k přijímání milodarů z peněz pochybného původu.⁵ V roce 1256 pak klášterní kostelík („ecclesiola“) sv. Jana Křtitele vysvětil olomoucký biskup Bruno a současně udělil na každé jeho výročí další odpustky.⁶ V slibně prosperujícím klášteře se roku 1262 konala opět provinciální kapitula, téhož roku však kostelík

s konventem vyhořely při ničivém požáru města. S vleklým odstraňováním škod po požáru podle všeho souvisely odpustky, které klášteru povolil babenberský biskup Bertold roku 1270.⁷ Klášterní anály dále dodávají, že později král Václav II. brněnským minoritům přidal velký pozemek, kde bývala studna, a na tomto pozemku dal postavit nový, větší, výstavnější a nákladnější konvent a u tohoto konventu přiměřeně větší kostel s rozšířeným patrociniem sv. Jana Křtitele a sv. Jana Evangelisty.⁸ Donací Václava II. areál kláštera vzrostl na celý rozsáhlý prostor od dnešní Minoritské ulice až k Měnské bráně. Ještě v letech 1291 a 1292 olomoucký biskup Dětrich potvrdil brněnským minoritům pro jejich stavební potřeby platnost buly Inocence IV., týkající se milodarů z peněz podezřelého původu.⁹ K tomu roku 1303 přidal odpustky hnězdenský arcibiskup Jakub a další dignitáři.¹⁰

Konání provinciální kapituly ve zdech kláštera v roce 1304¹¹ vydává znovu svědectví o jeho životaschopnosti a o dostatku vhodných prostor nejen pro domácí bratry, nýbrž i pro hosty z jiných klášterů provincie a jejich doprovod. Nadějně výsledky stavebního podnikání v klášteře ale vzápětí zase padly za obětí požáru města, který vypukl roku 1306. Tvrdí se, že z klášterního kostela a z konventu nezbylo po tomto požáru nic než zdi.¹²

Konfrontujeme-li písemné údaje o počátcích a časném budování kláštera ve 13. století se stavbou samou, zjistíme pohříchu, že z nejstaršího období kláštera se dochovalo dost málo. Autor barokních análů, podle nálezů z roku 1722, kdy se v presbytáři klášterního kostela hloubila nová krypta, tvrdil, že tzv. první klášterní kostelík sv. Jana Křtitele stál v místech dnešního východního křídla velké kvadratury tak, že jeho presbytář směřoval k severu napříč presbytářem nynějšího kostela.¹³ Tento úsudek bez moderního archeologického průzkumu nelze potvrdit, ani vyloučit. K lokalizaci a utváření budovy nejstaršího konventu či klášterního provizoria se analista nevyjádřil, neboť po něm nenašel žádné věcné nebo písemné stopy.

Jestliže připustíme, že nejstarší kostelík kláštera stál snad jinde než kostel dnešní a byl orientován k severu, pak měl i on nesporně charakter provizoria a byl poměrně brzo nahrazen oním kostelem, jenž v roce 1256 vysvětil biskup Bruno. Tento předpokládané druhý kostel již stál v místech dnešního kostela a byl jako on orientován k východu. Z jeho lodí se zachovala část jižního obvodového zdiva z lomového kamene, se soklem pod oble profilovanou pískovcovou římsou. Loď byla o poznání kratší (asi o 8 m), jak prokazuje římsa soklu, zabíhající na východě do zdi na způsob oběhu nároží. Kostelní loď byla podle všeho užší. Důkaz toho by mohl poskytnout archeologický průzkum, stejně jako údaje o dispozici tehdejšího presbytáře, jehož vítězný oblouk se musel otevírat hlouběji v prostoru dnešní lodí.

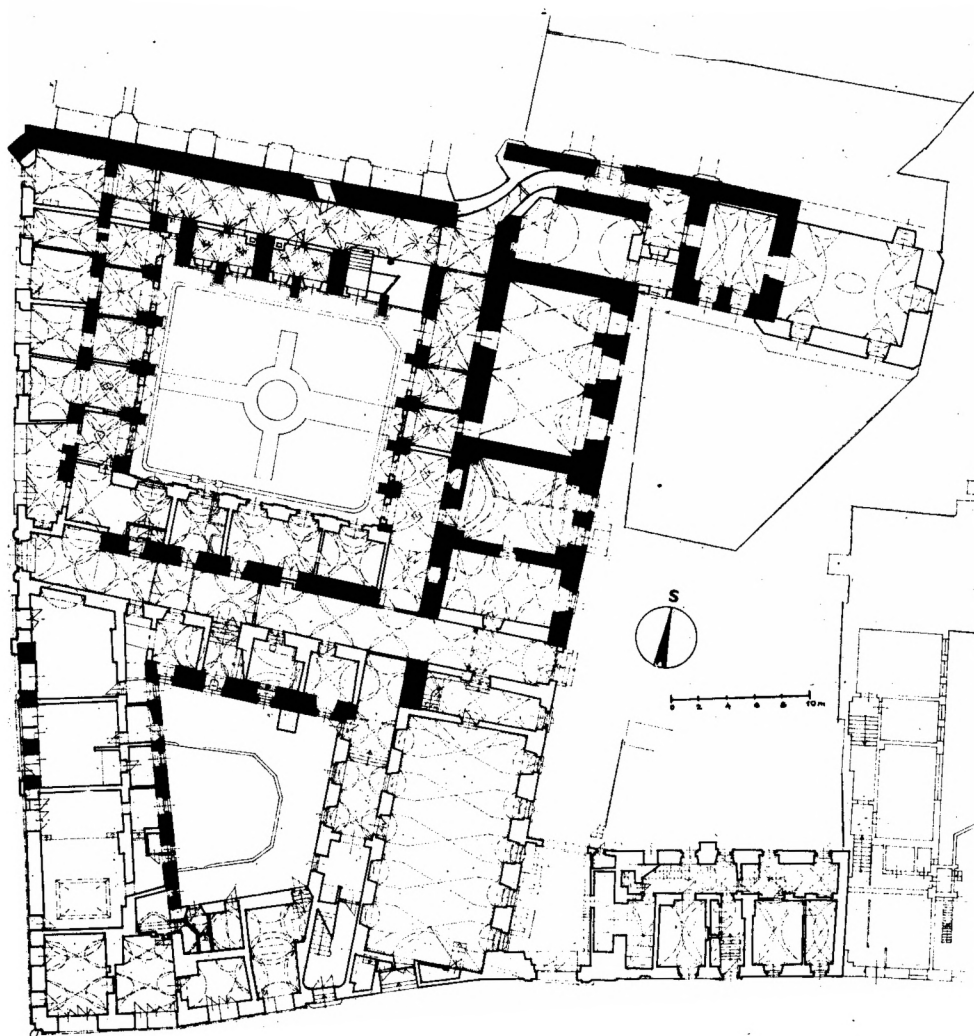
Budova konventu byla už tehdy situována na jižní straně kostela. S určitou pravděpodobností ji na západní straně vymezovala střední zeď dnešního západního křídla velké kvadratury, v níž se nachází fragmentálně odkrytý půlkruhový, jedno-duše okenský portál, tesaný z téhož materiálu jako zmíněná římsa na soklu kostela.

Předělem v nejstarší stavební historii kláštera byl požár z roku 1262. Vzaly při něm za své přežívající části konventního provizoria a poničen byl i nedlouho před tím svěcený nový kostel. Požár otevřel cestu k vybudování definitivního kostela i budovy konventu již v čistých formách mezi tím plně se prosadivší gotiky. Stavební akce po požáru se protáhla na několik desetiletí a trvala až do počátku 14. století. Angažoval se v ní přinejmenším nepřimo olomoucký biskup Bruno (†1281) a po jeho smrti i král Václav II.

Byl rozšířen a přebudován klášterní kostel, na jehož novém dlouhém, pro mendikanty již charakteristickém presbytáři se podle lichoběžníkových opěráků snad podílela huť, činná na stavbách biskupa Bruna v Kroměříži a Olomouci.¹⁴ Prodloužená a k severu rozšířená hala zůstala zatím bez klenby. Pracovalo se i na

budovách vlastního kláštera. Pohříchu není zde z této doby zatím po ruce žádný zjevně dochovaný architektonický detail. Můžeme jen tudíž důvodně předpokládat, že byla položena definitivní dispoziční osnova budovy konventu, z níž vycházely ostatní mladší středověké přístavky a přestavby. Stavělo se východní křídlo kvadratury, prozatím plochostropé a bez příslušného ambitu. Z dalších konstrukcí sem se značnou pravděpodobností můžeme ještě zařadit na kostele nezávisle konstruované a v půdorysu i dimenzích lehce nepravidelné západní rameno ambitu, přistavěné ke starší zdi. Raně gotické křížové žebrové klenby tu byly, jako v ostatních mladších ramenech ambitu, později odstraněny a nahrazeny křížovými klenbami bez žeber.

Úspěšné budování kláštera na jistou dobu zabrzdil požár vypuknuvší ve městě roku 1306. Poničil mimo jiné střešní a stropní konstrukce budov klášterního sou-

Obr. 1. Minoritský klášter v Brně 1:200. Černě položené zdivo gotické. Nebarevné zdivo barokní a mladší.

boru. Po něm se pracovalo nejprve na nejnuttějším, spíše provizorním stavebním zabezpečení ohrožených konstrukcí. Dělo se tak převážně na náklad opavského knížete Mikuláše. Klášterní anály k tomu dodávají, že tento velký dobrodinec ale do své smrti (†1318) nestihl v klášteře postavit nic trvalého.¹⁵ Po Mikuláši Opavském se vůdčí dobrodinec kláštera našel v osobě pana Alberta z Boskovic, potomka prvního fundátora konventu. Jak potvrzují klášterní anály, dal po dostavbě presbytáře, jenž byl svěcen v roce 1320, zaklenout kostelní loď, a to na způsob trojlodí s dvakrát čtyřmi sloupy. Součástí úprav kostela bylo osazení barevných figurálních vitráží do jeho oken. Uvádí se, že Albert z Boskovic dal také dokončit stavbu konventu.¹⁶ Potvrzení soudobé stavební aktivity nacházíme ve stavbě samé, alespoň pokud jde o severní rameno ambitu přilehlé k jižnímu bočnímu průčelí kostela, jímž je konstrukčně podmíněno. Došlo k tomu tak, že po zaklenutí lodí musely být, zřejmě ze statických důvodů (z barokních analů např. víme, že severní zeď trojlodí byla založena na dřevěných pilotech či rostech),¹⁷ na jižní straně kostela vybudovány mocně dimenzované masívní opěrné oblouky. Byl tak vytvořen redukovaný opěrný systém, dobře patrný ještě z barokních vyobrazení kláštera. Dispozice i konstrukce severního ramena ambitu už s novými oblouky počítala. S použitím těchto oblouků bylo severní rameno ambitu prostorově rozvinuto, vybudováno a sklenuto jako quasi dvoulodí tak, že prostor severní lodí pronikal pod opěrnými oblouky, kdežto jižní loď byla dělena vždy po dvou klenebních polích mezi tyto oblouky.

Severní rameno ambitu bylo v celém rozsahu hned zaklenuto křížovými klenbami s poměrně subtilní hruškovou profilací a se štíhlými kružbovými konzolami ve vnitřní arkádě, v obou případech již vzdálenými hmotným projevům 13. století. Žebra a konzoly vnitřní arkády dvoulodí se dochovaly díky tomu, že při novém překlenutí ambitu koncem 15. století nebyly odsekány, nýbrž pouze omítnuty.

Na severní rameno ambitu posléze navázalo zbudování ramena východního, dodatečně přiloženého ke staršímu jádru budovy velké kvadratury. Stalo se tak pravděpodobně ještě v první polovině 14. století. Přesnější datování ale zatím není možné, neboť i zde byly žebrové křížové klenby nahrazeny pozdně gotickými klenbami bez žeber tak, že jediným viditelným pozůstatkem z nich je stínový obrys jedné z odsekaných konzol. K datování jižního ramena ambitu se nelze vyjádřit vůbec, neboť bylo zlikvidováno při raně barokní přestavbě.

Práce na klášterním kostele byly dokončovány za přispění brněnské městské rady kolem poloviny 14. století. Ještě v roce 1363 město financovalo podklenutí kruchty.¹⁸ Před koncem 14. století byla zřejmě dokončena i soudobá výstavba konventu, jenž tehdy obnášel vedle přízemního západního a severního ramena ambitu dvě jednopatrová křídla, východní a jižní, tvořící s přistavěnými rameny ambitu vždy dvojtrakt. Za nejdůležitější považujeme, jako obvykle, křídlo východní, v jehož přízemí se vedle sálového obdélného prostoru nacházel téměř čtvercový prostor předpokládané kapitulní síně nebo kaple, později druhotně zaklenutý renesanční křížovou klenbou a ještě později změněný na klášterní kuchyni. Čtrnáctému století zřejmě náleží i přístavek sakristie na jižní straně presbytáře, jenž byl podle barokních analů kdysi zaklenut na střední sloupek.

Po skončení husitských válek se klášter stal jednou ze stěžejních opor protikacířské agitace v zemi. Nedostatek vzdělaných domácích řeholníků představení kláštera řešili povoláváním učených mnichů přímo z Itálie. Byl tak navázán bližší kontakt s tamějšími duchovními a kulturními proudy. Postupná konsolidace klášterního života v druhé polovině 15. století našla pak výraz ve stavební akci, jež patrně znamenala zásadní stavební zabezpečení budovy konventu, která byla za nedávných husitských a česko-uherských válek ne-li přímo poškozena, tedy alespoň nedostatečně udržována a v důsledku toho ve špatném stavebním stavu. Docho-

vané konstrukce i detaily vypovídají, že v rámci zmíněné akce byly odstraněny asi staticky narušené žebrové klenby všech ramen ambitu a ambit byl jednotně překlenut stoupajícími křížovými klenbami, tentokrát již bez žeber. K této stavební akci lze podle všeho přiřadit také založení někdejšího klášterního hostinského domu v Orlí ulici, jehož dvoupatrový suterén pod barokně přestavěným nadzemím dosud zastupují pozdně gotické valené klenby. Po novém zaklenutí ambitu bratři kazatelé pomysleli na jeho reprezentativní výzdobu. Letopočtem 1504 je opatřena jedna ze dvou fresek v severním rameně ambitu, znázorňující Nesení Kříže. Tato i druhá freska tamtéž, představující Trním korunování, ukazují na autory z dolnorakouského okruhu.

V průběhu 16. století se pod tlakem protestantismu záhy v klášteře projevil všeobecný dobový úpadek řeholních ústavů u nás. Areál kláštera byl redukován přibližně o jednu čtvrtinu. Ze stavebního hlediska se období renesance v 16. stol. a počátkem 17. století jeví v klášteře téměř sterilní. Za třicetileté války byl pozemek kláštera dále zmenšen, a to o část hřbitova ve východním sousedství zvonice.¹⁹ Hlavní raně barokní poválečná stavební akce se datuje lety 1660–1661.²⁰ Tehdy bylo, včetně příslušného ramena ambitu s výjimkou dvou zdí, strženo celé gotické jižní křídlo kvadratury a nahrazeno novým jednopatrovým trojtraktovým křídlem s chodbou ve středním traktu. Podmínky pro radikální barokizaci kláštera uzrály v první čtvrtině 18. století. Roku 1713 byl vybudován uliční trakt západního křídla velké kvadratury. V roce 1715 bylo zbořeno a znovu postaveno patro východního křídla velké kvadratury. Práce pokračovaly v letech 1715–1716 nástavbou 1. patra nad severním ramenem ambitu. Současně byla hrotitá gotická okna ambitu nahrazena dnešními okny pravoúhlými. Roku 1721 byl stržen starý letní refektář s kuchyní a vytvořena budova malé kvadratury s novým refektářem, s kuchyní, pekárnou a schodišti. V roce 1733 byl s výjimkou suterénu stržen a znovu vystavěn hostinský dům v Orlí ulici.²¹ Téhož roku skončila i barokizace klášterního kostela, u něhož v předcházejících dvou desetiletích postavili Loretu se Svatými schody.

Při souhrnném hodnotícím pohledu ve stručnosti konstatujeme, že klášter brněnských minoritů, mimo jiné díky tomu, že se od 13. století nemusel potýkat se stísněností stavebního místa, se vyvinul v typologicky rozvinutý klášterní útvar vybavenými všemi náležitostmi. Až již jde o halový kostel s dlouhým presbytářem charakteristickým pro mendikanty, budovu kvadratury s významově zdůrazněným východním křídlem a téměř čtvercovým ambitem, s ohledem na řádové předpisy odloučeně situovanou věž zvonice, sakristii nebo užitková a hospodářská stavení v okrsku budovy tzv. malé kvadratury na jihu.

Zvláštní pozornost v klášterním souboru nicméně zasluhuje severní rameno ambitu z doby po roce 1320. Tato, chronologií výstavby po západním rameně druhá část ambitu je konstrukčně svázána s rovněž pozoruhodným redukováným opěrným systémem jižního průčelí kostela a tvoří s ním jeden celek. Vazba na opěrný systém kostela ovlivnila i ne zcela obvyklé prostorové řešení severního ramena ambitu, které představuje jakési dvooulodí, původně zaklenuté žebrovými křížovými klenbami s detaily odpovídajícími rámcově první polovině 14. století. Pokročilý příklad prostorově vyvinutého dvooulodního ambitu nacházíme u minoritů v Č. Krumlově, zde však byl realizován mnohem později, již ve formách pozdní gotiky.

Zajímavost nepostrádají ani klenby provedené na místě odstraněných žebrových kleneb v ambitu koncem 15. století. V tradicionalisticky zatíženém církevním prostředí, dávajícím dlouho do 16. století přednost žebrovým klenbám, můžeme označit tyto stoupající křížové klenby bez žeber za poměrně časný jev, který ovlivnila nejen snaha o finanční úsporu, nýbrž i působení řádových bratří z Itálie, přišlých do kláštera v druhé polovině 15. století.

Pronikavá barokní přestavba kláštera, projektovaná zčásti brněnským Moricem Grimem spíše na úrovni dobrého stavitelského řemesla, určuje v podstatě jeho hmotovou podobu dodnes. S výjimkou reprezentativněji pojatého refektáře z roku 1721 však už nebyla žádným zvláštním hodnotovým přínosem.

Z hlediska dnešního využití stavebního souboru kláštera je zajímavé, že již v první polovině 18. století bylo přízemí barokního uličního traktu západního křídla kvadratury v Minoritské ulici pronajímáno laickým soukromníkům jako krámské, event. dílenské prostory. Obdobné dnešní využití zde tudíž není nenáležitou novotou.

Poznámky

- 1 Zamýšlená rekonstrukce se týká budov vlastního kláštera a bývalého klášterního hostinského domu, jež budou upraveny pro účely Moravské galerie v Brně. Stavebně historický průzkum byl autorem zpracován roku 1985 v rámci přípravy projektových prací zadaných brněnskému středisku II Státního ústavu pro rekonstrukci památkových měst a objektů v Praze.
- 2 Státní oblastní archiv v Brně, fond E 49, Klášterní anály a pamětní kniha (dále jen Anály), kart. 15, kniha 32, p. 231, 237.
- 3 Anály, p. 237.
- 4 Tamtéž.
- 5 Tamtéž.
- 6 Anály, p. 237, 322.
- 7 Anály, p. 237.
- 8 Anály, p. 237, 322.
- 9 Anály, p. 237.
- 10 Tamtéž.
- 11 Tamtéž.
- 12 Tamtéž.
- 13 Tamtéž.
- 14 Dějiny města Brna I, 1968, 80.
- 15 Anály, p. 237, 238.
- 16 Tamtéž.
- 17 Anály, p. 241, 242.
- 18 G. Wolny, Kirchliche Topographie von Mähren II/I, 1856, 105.
- 19 Anály, p. 312.
- 20 Anály, p. 238, 239, 273. Srv. též pamětní nápis v suterénu příčného křídla kláštera.
- 21 Anály, p. 273, 274, 275, 333.

Zusammenfassung

Das Brüner Minoritenkloster

Das Brüner Minoritenkloster hat sich dank der Tatsache, daß es seit dem 13. Jahrhundert nicht mit der Enge des Bauplatzes zu kämpfen hatte, zu einem typologisch voll ausgebildeten und mit allen Erfordernissen ausgestatteten Klosterkomplex entwickelt – sei es nun hinsichtlich der Hallenkirche mit dem für Bettelmönche charakteristischen langen Presbyterium, der Bauquadratur mit bedeutungsvoll betontem Ostflügel und fast viereckigem Kreuzgang, des im Sinne der Ordensregeln getrennt liegenden Glockenturms, der Sakristei oder der Gebrauchs- und Wirtschaftsgebäude im Bezirk der sogenannten kleinen Quadratur gegen Süden. Besondere Aufmerksamkeit verdient in diesem Klosterensemble der Nordarm des Kreuzgangs aus der Zeit nach dem Jahr 1320. Dieser chronologisch nach dem Westarm zweite Teil des Kreuzgangs ist konstruktiv mit dem ebenfalls bemerkenswert reduzierten Strebensystem der südlichen Kirchenfront verbunden und bildet mit diesem ein Ganzes. Die Bindung an das Strebensystem der Kirche hat auch die nicht ganz übliche Raumlösung des nördlichen Kreuzgangarmes beeinflusst, der eine Art von Doppelschiff vorstellt, das ursprünglich mit Rippenkreuzgewölben überdeckt war, deren Einzelheiten in großen Zügen der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts entsprechen. Das fortgeschrittene Beispiel eines räumlich entwickelten doppelschiffigen Kreuzgangs findet man bei den Minoriten in Český Krumlov, wo dieser jedoch wesentlich später, bereits in spätgotischen Formen verwirklicht wurde. Nicht ohne Interesse sind auch die an Stelle der entfernten Rippenwölbungen im Kreuzgang gegen Ende des 15. Jahr-

hunderts ausgeführten Wölbungen. Im Kirchenmilieu, das lange ins 16. Jahrhundert Rippenwölbungen bevorzugte, kann man diese steigenden rippenlosen Kreuzgewölbe als verhältnismäßig frühe Erscheinung bezeichnen, die nicht nur vom Streben nach finanziellen Ersparnissen, sondern auch vom Wirken, jener Ordensbrüder beeinflusst wurde, die in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts aus Italien ins Kloster gekommen waren.

Der durchgehende Barockumbau des Klosters, den der Brünner Moritz Grimm eher auf dem Niveau des guten Baumeisterhandwerks teilweise projiziert hat, bestimmt im wesentlichen dessen materielle Form noch heute. Abgesehen von dem repräsentativer aufgefaßten Refektarium aus dem Jahr 1721 brachte dieser Umbau keinen besonders wertvollen Beitrag.

Abb. 1. Das Brünner Minoritenkloster 1:200. Gotische Bauperiode schwarz, übrige Fläche aus der Barokzeit und jünger.

